

РАШИД ЗОҲИД

СУҒФИ ОЛЛОЁР

«САБОТУЛ ОЖИЗИН» ШАРҲИ

РАВОЙИҲУР РАЙҲОН

СЎЗБОШИ

Назм нима учун насрий баён қилинади? Бу эҳтиёжми ёки мажбурият? Агар эҳтиёж бўлса, унинг табиатини англаш мумкинми? Мажбурият бўлса, қатъий тизим ва интизом асосида бириккан бутунликни синдиришга жазм этаётган сабаб нимадан иборат?

Бу саволларга жавоб топиш учун аввало, назм ва насрий баённинг мақсадини фарқлаш, қолаверса, уларнинг имконият чегараларини аниқлаш лозим. Шеърда маъно ҳис-туйғулар етовида ифодаланади. Ҳис-туйғуларнинг ҳаракати эса чақмоқдек фавқулудда, чопаётган отдек шиддатли. Одатда маъно мана шу кутилмаган шиддат остида яширин қолади. Шунинг учун бўлса керак, жаҳон мумтоз адабиётининг улуғ сиймоларидан Жалолиддин Румий *назм*ни палахмон тошига ўхшатиб, унинг мўлжалга тегиш ё тегмаслигида доим эҳтимол бўлишини айтган. Аслида шеърнинг гўзаллиги ҳам шунда. Аммо сирли бир синоатга кўра бу гўзалликдан фақат хосларгина баҳраманд. Омма орасида жуда кам сонли кишилар шеърга ошно тутинади, нозик ишораларни илғайди, маънолар қатидан таралаётган оҳангни завқланиб тинглайди.

Яна бир тоифа кишилар бу завқланиш жараёнини мумкин қадар узайтиргиси ва шунинг баробарида таассуротларини кимлар биландир ўртоқлашгиси келади. Гўё завқланиш доираси кенгайса, жараён тугамайдигандек. Улар билмайдик, оҳангни шарҳлаб бўлмайдик, оҳанг сўзга айланиши билан тўхтайдик. Тўғри, улар буни англамайдик. Бироқ мастона кайфият, ички бир эҳтиёж ундовида улар шеърнинг наинки қўл, нигоҳлар етмайдиган уфқларига қадам урмоқчи бўладилар, натижада назм ипига тизилган дурлар наср йўлига тартибсиз сочиб юборилади.

Бу сўзлар, зинҳор, насрий баён имкониятини камситиш учун айтилаётгани йўқ. Мақсад – фаръ ҳеч вақт асл бўлолмаслигини, яъни шох-новдалар ҳеч қачон илдиз ўрнида қабул қилинмаслигини билдиришдир. Бироқ, мақом эътибори билан бу икки жиҳат қанчалик фарқланмасин, вужуд эътибори билан улар бир-бирини тақозо қилувчи мавжудликдир. Назм бор экан, уни насрийлаштириб изоҳлаш мажбурияти барча замонларда қонуний зарурат. Гарчи биз шартли равишда хос деб номлаётган тоифа миллатнинг ўзлигини белгиласа-да, жамият бир ҳовуч «хос»лардан иборат эмас. Ҳикматларда тавсия этилган йўл – мушқилни ечиш, қийинни осонлаштириш. Адабий қоидалар, бадий воситалар ҳақиқатни мажоз орқали англашни ўргатади. Қачонки мажоз ортидаги ҳақиқат унутилиб, мажозни ҳақиқат мақомида тушуниш оммалашса, бундай шароитда айни адабий қоидалар ва бадий воситалар ҳақиқат-

га қайтиш учун хизмат қилади. Назмни насрий баён қилиш мажбурияти ҳам шундай вазият тақозосидир. Зеро, туркий назм султони Алишер Навоий айтганидек:

*Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатқа бу тариқат эрур.
Мажоздин чу ҳақиқатқа йўл топар ошиқ,
Қилур мажозни нафйи улки, беҳақиқат эрур.*

Адаб илмида мумтоз матнларга нисбатан «Ал-мужазул мўъжиз» (الموجز المعجز) деган ибора ишлатилади. «Ўзи қисқа ва ихчам, лекин мўъжизакор» деган маънони ифодаловчи бу ибора бизга нима учун сал кам уч юз йил ичида «Саботул ожизин» асарига ҳар бири мустақил асар мақомида бўлган учта шарҳ китобининг ёзилиш заруратини изоҳлашга ёрдам беради. Иборанинг биринчи бўлаги – «мужаз» шаклга, иккинчи бўлаги – «мўъжиз» мазмунга алоқадор. Ҳар бири нечта гапларга мазмун бағишлайдиган кўп маъноларни битта жумлага гўзал тарзда жойлаш *жавомиъул калим* дейилади. Куръон ва ҳадис бошидан охиригача шу услубда баён қилинган, шу услубда қалбларни ҳайратга солган, шу услубда ақлларни лол қолдирган. Шу услуб, шу санъат жозибаси олиму уламони, адибу удабони тинимсиз ўзига чорлаган, тафаккур қилишга ундаган. Аждодлар анъанасига содиқ Сўфи Оллоёр ҳам шу жозиблага асир бўлди, шу жозибга таъсирида ёзди, шу соғинч билан яшади. Шунинг учун ҳам у китобига ақида илмини мавзу қилди. Шунинг учун ҳам у китобини «Саботул ожизин» деб номлади. Чунки бу мавзуда инсоннинг ўз-ўзини англаш йўлидаги қадим саволларига жавоблар яширин ва бу жавоблар инсоннинг кейинги ҳаётини белгилайдиган даражада улуғ! Улуғлик қаршисида Сўфи Оллоёр бир инсон сифатида ожизлигини ҳис қилди, ҳис қилган сайин ошиб бораётган қатъиятини яширмасдан унга «Ожизларнинг саботи» дея ном берди.

Ҳақиқатан ҳам ақоид илми тақдим этган маъноларни назмга солиш кучли сабот, улкан малака талаб этадиган иш. Сўфи Оллоёр бу вазифани кифоя қиларлик даражада амалга оширди. Шунинг учун ҳам «Саботул ожизин» асари тез оммалашди, асрлар давомида олимлар диққатини ўзига тортди.

Хўш, байтларнинг мазмуни билан боғлиқ жиҳатлар икки асрдан зиёдроқ вақт мобайнида кашф этилаётган экан, шундай салмоқли маъноларни тақдим этишда мужаз шаклнинг аҳамияти қанча? Фазилат сифатида саналаётган лўнда ва ихчам шаклнинг ҳар томонлама мувозин бўлишини таъминлайдиган қонун-қоидалар нималардан иборат? «Саботул ожизин»нинг шу қоидаларга мувофиқлиги қай даражада?

«Саботул ожизин»нинг бугунги шарҳида мазкур саволларга ҳам жавоб акс этиши керак. Шундагина кашф этилаётган мазмун бутун ҳолда намоён бўлади, ёзилган шарҳ нафақат тарбиявий, балки таълимий дастурга айланади. Шу жиҳатдан олиб қаралса, «Саботул ожизин»нинг юқорида саналган учала шарҳида кўпроқ тарбиявий йўналиш мақсад қилинган. Масалан, «Оллоҳ таолони танимоқ баёни» бўлимидаги куйидаги «Недур қуллуқ, ани муштоқи бўлмоқ / Ўзидин фони Ҳаққа боқи бўлмоқ» байтининг «Рисолаи Азиза»даги шарҳини кузатайлик: «Сендан сўралсаки, банда-

чилик нимадир? Сен айтгилки, бандачиликнинг асли банда бўлган киши ўзни фоний билиб, Тангри Таолони боқий билмоқдин иборатдир. Яъни ҳар ким ўзни фоний билса, Тангрини таниган бўлади. Чунки фоний бўлган кишилар, албатта, дунё зийнатларидан, нафс шаҳватларидан безганлардир. Ҳақиқатан ҳам бу фоний ашёларга алданмоқ боқий неъматлардан қолмоқликка сабабдир».¹

Шарҳда байтнинг умумий мазмуни изоҳланган. Мазмунда ифодаланган маъно ўқувчига нималарни қилиб, нималарни қилмаслиги ҳақида хабар берапти. Тарбиявий йўналишдаги бу хабарни ўқувчи сўз сувратида қабул қилади ва уни статик ҳолатида хотирига жойлайди. Агар байт мазмуни шакл билан уйғунликда тадқиқ қилинганда эди, сўзлар ҳаракатга келиб, манзаралар динамикаси ҳосил бўлар, мазмун жонлироқ кўриниш оларди. Билдирилаётган таклиф кўрғазмалироқ бўлиши учун фикримизни мисоллар ёрдамида изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Тўрт гапдан таркиб топган байт тингловчи диққатини ўзига тортиш учун сўроқ жумла билан бошланапти. Эга ва кесим муносабатига кўра, гапда иккинчи ўринда туриши керак бўлган «надур» сўзининг «қуллуқ»дан олдин келиши фақат назм ва вазн талаби учун эмас. Саволнинг бу тарзда берилиши олдинроқ бўлиб ўтган «савол-жавоб»нинг давоми эканига ишора. Сал илгари байт воқелигида устоз ва шогирд мулоқоти кечган. «Яратувчига қуллик» маъносини етарлича илғай олмаётган шогирдини устоз ҳушёрликка чорлаб: «Оллоҳга қуллик» нима ўзи, биласанми?! – деган савол билан эътиборини тортяпти. Саволнинг жиддийлиги шу даражадаки, устоз ҳеч қандай боғловчи, изоҳловчиларсиз, шу оннинг ўзида, кечиктирмасдан, ўзи берган саволга ўзи жавоб қиляпти ва бу байтдаги иккинчи жумла: «Ани муштоқи бўлмоқ». Яъни «Яратувчига қуллик» дегани бу – Унга етишни қаттиқ хоҳлашдир. Арабча «муштоқ» сўзининг ўзаги «шавқ» (масдари – *иштиёқ*) бўлиб, ўзбек тилида *қаттиқ хоҳиш* маъносини англатади. Саволга берилган жавобни шогирд тўла тушуниб етмади. Албатта, шогирднинг бу ҳолати байтда акс этмаган. Бироқ дабдурустдан берилган жавобнинг шогирд учун қутилмаганлиги зукко устозга аён эди. Балки у навбатдаги маънони айтишга вазият туғдириш учун шогирдни шу кўйга солгандир. Ҳар ҳолда у жавобини изоҳлашга ўтди ва бу байтдаги учинчи жумла: «Ўзидан фоний», яъни Яратувчини қаттиқ хоҳлаган банда ўзини унутади, гўё шахс сифатида йўқолади. Устознинг бу жавоблари шогирдга етарли эди, лекин устоз мантиқни тамомига етказишни хоҳлади ва бу байтдаги тўртинчи жумла: «Ҳақга боқий бўлмоқ», яъни дунёнинг фонийлигини англаб, Ҳақнинг боқийлигини топади. *Кетиш* қаергадир *боришни* тақозо қилади. Кетиладиган маскан – ўзлик, бориладиган макон – Ҳақ таолонинг ёди. Ўзликда ўткинчи дунёга боғлиқлик яширин. Муваққат бўлса-да, ўзидаги шу боғлиқликни уза олган банда Ҳақ муҳаббатининг боқийлигини ҳис қилади.

Саййид Ҳабибуллоҳ Яҳёхон шарҳида нисбатан бўлса-да, мазмун билан шакл уйғунликда текширилган ўринлар учрайди, лекин айни ҳолда ҳам мазмун тадқиқи етакчилик қилаётгани сезилади. Мисол учун, юқоридаги байт шарҳини олиб кўрай-

¹ Тожуддин Ёлчикул. Рисолаи Азиза. №158, тошбосма, 1858, Қозон, 27-бет.

лик: «Нозим раҳимахуллоҳ «қуллуқ надур?» (ва «қул» дегани қандоқ кишидур?)» деб савол этиб, ўзлари жавобида «Ани, яъни Оллоҳни муштоқи бўлмоқ. Ўз ҳасти ва вужудидан фоний бўлуб, Ҳақ таоло ёди ва зикри бирла боқий бўлмоқ дебдурлар. Банда Худони ёдласа, Оллоҳ ҳам ани ёдлар: «فاذكرونى اذكرکم» ояти¹ далилдур. Ва ёдламоқ сабаби маҳаббат бўлур. Ва баъзан Оллоҳ тарафидин бир жазбу тортиш вуқуъга келиб, ани асарида бандадин маҳаббату иштиёқ зуҳурга келур.

Оят²: «يحبهم ويحبونه» бу сўзга далилдур. Фано ва бақо хусусида тасаввуф китобларида шарҳу баст берилгандур. Нозим раҳимахуллоҳ «Муродул орифин»да хўб тавзиҳ бирла баён этгандурлар. Мурожая этилсун».³

Саййид Ҳабибуллоҳ Яҳёхон Тожуддин Ёлчиқул ўғлидан фарқли равишда муаллиф саволининг кимга қаратилганини зикр этмайди ва жавоб муаллифнинг ўзи томонидан бўлганини эслатади. Сўнг мазмунни изоҳлашга ўтади, ҳар бир изоҳга оятдан далил келтиради. Шу билан кифояланмасдан, мазмуннинг янада кенгроқ шарҳини баён этадиган манбаларни санаб кўрсатади. Тўғри, мазмуннинг соғлом ўзанда чуқур таҳлил этилиши асарни баҳолаш учун замин ҳозирлайди. Аммо шу мазмунга шаклнинг қанчалик мувофиқлиги ҳам кўшиб ўрганилса, ҳақиқатан ҳам асар ўзининг муносиб баҳосини олган бўлади.

Шориҳ бутун эътиборини мазмунга қаратар экан, ўқувчини изидан эргаштира олса, бу унинг муваффақияти, демак у тириклик учун муҳим битта иммунитетни уйғота олди. Лекин иш шу билан тугамайди. Дунёда «Саботул ожизин»дан бошқа манбалар ҳам бор, ўша манбалар тадқиқида ҳам бу муваффақиятли услубни қўллаш, тажрибани оммалаштириш, уларни ўрганаётган индивидда ҳам ўша иммунитетни уйғотиш мумкин.

«Саботул ожизин»га ёзилган мазкур учта шарҳ китобларини ҳар томонлама ўрганиб, шундай хулосага келдик: муайян манбани ўрганишда мазмун изоҳи билан чегараланиш шарҳни фақат ўша манба учун хослаб қўяди, жараёнда қўлга киририлган тажрибанинг оммалашувига имкон бермайди. Шунинг учун мазмун тадқиқи билан параллел равишда шаклга ҳам жиддий эътибор қаратилиши лозим. Шунда мазмунлараро умумийлик ва хусусийлик фарқланади. Ҳосил бўлган тизимдаги ўзгаришлар жараёнини кузатиш мумкин бўлади. Уларнинг ўзаро муносабатидаги такрорланувчи ҳолатлардан қонуниятлар туғилади. Қонуниятларни ўрганиш натижаси методик қолипларни тақдим этиш билан ниҳояланади. Пировардида, бу тайёр методик қолипни бошқа манба мазмунини ўрганишга тадбиқ қилиш имконияти туғилади.

Сиз азиз ўқувчиларнинг эътиборига ҳавола қилинаётган ушбу «Равойихур райҳон» китоби айни мақсад тақозосидир. Аввало, нима учун бу шарҳ китоби «Равойихур райҳон» деб номланди? Ҳолбуки, мазкур шарҳ Сўфи Оллоёрнинг туркий тилдаги асарига ёзилган. Шундай экан, нега туркий тилдаги асарга ёзилган шарҳнинг номини арабча ифодалаш керак? – деган савол туғилиши табиий. Бу ўринли эслат-

¹ Бақара сураси, 152-оят.

² Мойда сураси, 54-оят

³ ۴۱ سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار. ص: 3

کیمہ بیره جہالت خمزی دین جام	بیشت آلدنغہ کیلسہ باسمغای گام
یتار حمت سوی لوک کوکینہ	یتوشمس قطرهء گمراه لینه
کورونگ بو طالب الہ بولسب نی	اولوغ دریلبیده خنک لب نی
اگر چه اوت بیلہ سوده بولور فرق	چقاردی سوکانی دین نیچوک برق
اگر چندی کہ شمع اوت دین بولور جمع	قرا سودین قیلور کوز نوریدیک شمع
قی و بر قدر تین قیماق کیرک یاد	ایرور قاصر عقول آدمی زاد
حضرت رسول الله صلی الله علیه و سلم صفت لارینینگ بیانی	
درو دنی عدد دای دین غه	رسول رحمة للعالمین غه
خدا نینگ دوستی مختار القریشی	مدام امت او چون تلخ ایردی عیشی
ایس موجود اینک دیک کو هر پاک	دلیل اولدور کہ کیدی تاج لولاک
اوشل شائشی کیم شمع دین دور	اینک پروانه سی کیم روح الاین دور
دیدمی معبود اینک اتین محمد	مقاماتینغ هر کزیتادی حد
توشور می ر یوزینغ سایه سینی	توردی عرش او نی کہ پایه سینی
قدم باسقان منازل ایردی پر عطر	سحاب الایاض ایدی باشیده حتر
حال نعمت مطلوب کونین	کمالیدین میسرقاب قوسین
شرافت موزدین اوتس سنت فرض	یوروسه تا خروج دایه الارض
همه دین بولور دین بالا	کواهی حضرت واجب تعالی

وگر نه قدری ایردی بردم تاش	غرض قدرت نالیغ ایلادی فاش
گهی کو پروک ایدی که اژدهای	کلیم ایملکیندگی قوتلوغ عصای
وگر نه ایردی برقد چوب بی پوست	غرض قدرت نالیغ ایردی ای دوست
بولور برسته نی بوچاغینه ۴ جای	اگر امر ایلاسه کونین برپای
ققات یازسه توتار روی زمین نی	دیدمی لار حضرت روح الاین نی
محمد نکیده ایتور ایدی راز	اینک دیک جبرائل سدره پرواز
شهادت بر کوسی گهواره ده یاش	اگر قیله براوننگ حق لیغین فاش
اگر چاه آستینه توشه تمار چاه	عزیز ایتسه قای قلنی او شل شاه
حسابین بیلگان شاهین شاه باز	سلیمان خدشده قیلدی پرواز
دیدمی سولطانیه آری لیک	ولی بر مشر مد ایدی پیک
حیب ایتسه اشارت ایریلور آری	مدد قیله خدای عالم آرای
چهار دی لهظه ده نیل آستیدین کرد	کلیم یین چیره سین فیلمس او چون زرد
یتار هر پرده محنت قیلمه هم	کیشی نی ننگ روزی سین کر قیلمه کم
بالالیغ توه توغدی حکمیدین تاش	نیچوک کیم حضرت صالح او چون فاش
میسه ماده توشدی فلک دین	یاردی روزی مریمه ملک دین ۶
خلیل او غلی دیک ایتسه صادق الوعد	ازل ده هر کیشینی ایلاسه سعد
کورونمس باش اینک آلدیده بر ماش	اگر فرج ایتسه لار قاتار مغای باش

بسم الله الرحمن الرحيم

شناء للخالق غبراء افلاك	یراتی قطره دین کو هرپاک
سماوات اوی بنی توتی معلق	جهانه حکمینی کورستی مطلق
قیلب غبراء مدارین ذمه حوت	بنی آدمغه اندین قسم ایتار قوت
پدید ایتدی جهان اچره فواصل	قیلور هر فصله تور کوک نشا حاصل
عجب صنع عجب احکام تعذیر	قیلور بر قرصدین علام کوزین سیر
اراده قیلبه اول حی توانا	قیلور بر لهظه ده بیلاس نی دانا
صنعی تو فرانین ایکنکچ جان ایله جسم	نیچوک کیم ایلادی دانای هر اسم
خلاص ایتبه بر اونی رب الافلاك	قالور تاغ آستیده اندین چتارپاک
نیچوک کیم توتی طوفان دشت تاغی	ولیکن بولمادی بول نوح ایاغی
حلیل الله او چون باندور دیلار نار	قدم قویمای او شل اوت بولدی کولزار
غضب ییل عادی لارنی قیلدی نابود	ایدی اول ییل نسیم تابع بود
بلیق قارنیده بر صاحب کرامت	چله اولتوردی چقیدی سلامت
اگر امر ایتبه کیم نی فاروق الفرق	کیلور بر لهظه ده غرب اوستیدین شرق
نیچوک کیم دو ستینی سلطان کونین	یتوردی ساعتیده قاب قوسین
اگر هر کیم که بیرسه عز اهداد	کیلور خدمت که جن آدمی زاد
سلیمان کیم ایلوردی انس جن دین	اینک فرمانی ایردی بر نیکی دین

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
«Равойихур райҳон»	9
Ҳамд бўлими	9
Илмий кўрсаткичлар	325
Луғат.....	348
Фойдаланилган адабиётлар	366
Илмий-танқидий матн	372

